

MÜHELLEBÎ ve ESERİ KİTÂBÜ'L-AZÎZÎ

Prof. Dr. Murat AĞARI*

**el-Kitâbü'l-azizi ev, el-Mesalik ve'l-memalik / Hasan b. Ahmed Mühellebi ; cem'
Teyisir Halef. -- Dımaşk : et-Tekvin, 2006. 194 s.**

Müslüman coğrafyacılar temel olarak ikiye ayrılır:

- Irak Coğrafya ekolü
- Belh coğrafya ekolü.

Irak coğrafya ekolü yazarları genel olarak bütün dünyayı tasnif ederek bilgi verirler. Örneğin bu ekolün en eski yazarı, aynı zamanda İslam coğrafyacılarının babası kabul edilen İbn Hurdazbih eserine Sevad bölgesi ile başlar. Ardından *Doğu Yönü* altında İsfahan, Hemedan, Kazvin, Şaş ve Türk ülkeleri gibi Bağdat'ın doğusunda kalan yerlerden bahseder. Daha sonra *Bati Yönü* başlığı altında Habur, Kinnesrîn, Hıms, Dımaşk, Ürdün, Mısır, Berka, Mısır, Mağrib (Fas, Tunus, Cezayir) bölgelerinden bahseder. *Kuzey yönü* başlığı altında İrmîniye, Azerbaycan, Dinever, Ebvâb ve Cürcan hakkında bilgi verir. Son olarak *Güney yönü* başlığı altında Mekke, Medine ve Yemen'den bahseder. Benzer şekilde Ya'kûbî de yönlerden bahseder. İbn Hurdazbih'in yaptığı şekilde öncelikle *Doğu yönü* hakkında bilgi verir. Bu başlık altında Kazvin, Zencan, Cebel, Hulvan, Azerbaycan, Taberistan, Cürcan, Belh, Huttel, Buhâra, Fergana, Şaş vb. Ardından *Güney yönü* hakkında bilgi vererek Kûfe, Mekke, Medine ve Yemen'den bahseder. Bahsettiği bir diğer yön ise Kuzey yönüdür. Bu başlıkta Basra, Hıms, Dımaşk, Ürdün, Mısır ve Mağrib'den bahseder.

Diğer taraftan Belh coğrafya ekolü yazarları sadece İslam dünyasından bahsederler. Örneğin İstahri, 20 başlık altında İslâm dünyasını verir: Arap diyarı, Fars denizi, Mağrib bölgesi, Mısır diyarı, Dımaşk, Rum denizi, el-Cezîre, Irak, Huzitan, Fars bölgesi, Kirman, Sind, Azerbaycan vb. bu bölgelerdendir.

Hasan b. Ahmed el-Mühellebî, Mısır Fâtımî devleti yönetiminin seyyah ve âlimlerindedir. Biyografik eserlerde hayatına dâir bilgi verilmemiştir. *Keşfu'z-Zunûn* yazarı Kâtip Çelebi eserinde, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı kitabın *el-Azîzî* olarak meşhur olduğunu belirtirken, eseri Hüseyin b. Ahmed el-Mühellebî'ye ait gösterir. (Kâtip Çelebi, t.y., 2: 1665) Benzer şekilde Yâkût

* Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü ORCID ID: 0000 0003 1720 4598

el-Hamevî de Hüseyin b. Ali olarak vermektedir. (Yâkût el-Hamevî, t.y.,) İbnü'l-Adîm, Fâtımî halifesi el-Azîz'e bağlı erdemli biri olduğuna değinir ve *el-Azîzî* adlı kitabında diğer kitaplarda bulunmayan bilgilerin bulunduğu bahseder. (İbnü'l-Adîm, t.y., 5: 2293) Mühellebî bu kitabı Hicri 4. Yüzyılın ikinci yarısında Azîz-Billâh el-Fâtımî zamanında telif etti. Azîz-Billâh için 365/975-380/990 yılları arasında yazılan kitap, *el-Azîzî* olarak bilinmektedir. Kendinden sonra bu alanda eser yazan birçok kimse bu eserden istifade etmiştir. Bununla birlikte Arap biyografi yazarları onun hakkında bilgi vermemiştir. Öyle ki İbni Hallikan bile *Vefeyâtu'l- A'yân* adlı eserinde onu zikretmemiştir. Benzer şekilde Zehebî, Safedî ve İbnü'n-Nedim de ondan söz etmemiştir. Hacı Halife ve İsmâil Paşa el-Bağdadî onun ölüm yılını 380/990 olarak vermişlerse de bunu neye göre takdir ettikleri meçhuldür. (Hizmetli, 2018: 202)

Bazı müsteşriklerin araştırmalarına göre Yâkût'un başlıca kaynaklarından biridir. Ayrıca 9./15. asırda Hafız Ebru tarafından da kullanılmıştır. Kitap, Muiz-Lidinillah el-Fâtımî'ye kadar gelmekte ve hediye edildiği Azîz-Billâh'tan hiç söz etmemektedir. Muhtemelen eserin yazıldığı dönemde Azîz Billâh henüz tahta oturmamış veya geleneğe uygun olarak sultan ölmeden veya tahttan indirilmeden onun dönemi kitaba alınmamıştır. Şia taraftarı olması nedeniyle bu görmezden gelmenin gerçekleştiği söylenmelidir. Kalkaşendî *Subhu'l-A'sâsi*'nda ondan yüzden fazla alıntı yapmaktadır. Ancak bu alıntılar Mühellebî'den direkt olarak değil, Ebü'l-Fidâ üzerinden yapılmıştır. Benzer bir durum İzzeddin İbni Şeddad'ın Halep hakkında yaptığı iktibasları onun eserinden değil İbnü'l-Adîm üzerinden yapmasında görülmektedir. (Hizmetli, 2018: 202)

Mühellebî'yi Belh coğrafya ekolü bünyesinde değerlendirmek mümkündür. 10. yüzyılda ortaya çıkan bu ekolün özelliği, Müslüman olmayan ülkelerin dışarıda bırakılması ve ayrıntılı bir biçimde İslâm ülkelerinin coğrafyası üzerinde durulmasıdır. (Ağarı, 2007: 178) Ekole adını veren Belhî'nin eseri mevcut değildir. Ancak İstahrî'nin 930-933 yılları arasında, yani Belhî'nin henüz hayatta olduğu bir dönemde, yazmış olduğu eserin Belhî'nin çalışmasının genişletilmiş bir düzenlemesi olduğuna dair De Goeje'nin görüşü hâlâ geçerliliğini korur. (Ahmad, 1993: 8/53)

İstahrî'nin ve İbn Havkal'ın metodolojisi birbirine koşuttur. Zira her ikisi de benzer bir sıralama 20 başlık altında eserlerini telif etmişlerdir.¹ Makdisî ise eserini 13 başlık altında İslâm dünyasına ayırmıştır.²

¹ Bu sıralama şu şekildedir: Arap yurdu, Fars denizi, Mağrib yurdu, Mısır Yurdu, Şam toprakları, Rum denizi, el-Cezîre toprakları, Irak, Huzistan, Fars ülkesi, Kirman ülkesi, Sind ülkesi, İrmîniye, Rân ve Azerbaycan, Cibâl, Deylem, Hazar denizi, Horasan çölü, Sicistan, Horasan bahsi ve Mâverâünnehir.

² Makdisî'deki sıralama şu şekildedir: Arap yarımadası, Irak, Akûr bölgesi, Şam, Mısır Mağrib, Meşrik bölgesi, Deylem, Rihâb bölgesi, Cibâl bölgesi, Huzistan bölgesi, Fasr bölgesi, Sind bölgesi. (Makdisî, 1906)

Metodolojik olarak değerlendirdiğimizde, Mühellebî'nin çalışması Belh ekolü metodolojisiyle benzerlik arz etmektedir. Zira Mühellebî de yönleri ele alarak bütün dünyadan bahsetmek yerine, başlıklar halinde İslâm dünyasını anlatmaktadır.

Coğrafi eserler dönemin coğrafyasını ve tarihini anlamamızda bize yardımcı olmaktadır. Tarihî ve coğrafi bilgilerin yanı sıra kültürel, antropolojik, etnolojik ve ekonomik bilgileri bulmak mümkündür. Bu açıdan bu tarz eserler hem tarih hem de coğrafya çalışmalarının temel kaynaklarındadır. Mühellebî'nin eseri de bu yönüyle önemli bir eserdir. Eserde 26 başlık altında 254 yerleşimden bahsedilmektedir.

Fakat eserde bunların dışında da alt başlıklarda kimi yerleşimlerin bahsi geçmektedir. Şehirleri alfabetik bir sıraya göre vermektedir. Eserde iklimlere göre bir tasnifi yoktur. Ancak kimi yerleşimler hakkında bilgi verirken, hangi iklimde olduklarını ve enlem derecelerini açıklar. Bu çerçeveden olmak üzere eserde herhangi bir şekilde astronomik veri kullanılmamıştır.

Klasik olarak olması gereken şehirler eserde yer almamaktadır. Örneğin Arap yarımadasında 21 yerleşim yerinden bahsederken, Mekke, Medine ve Tâif gibi bu bölgenin en önemli üç şehirden bahsetmemesi dikkat çekicidir. Aynı şekilde Irak bahsinde Bağdat'tan bahsetmemesi de dikkat çekicidir. Bu noktayı Şîf mezhebine mensup olması ve taassubuyla açıklamak mümkündür.

Mühellebî yerleşim yerlerinin dinî, kültürel, toplumsal özellikleri üzerine okuyucuyu bilgilendirmektedir. Yörede yetişen ürünlerden, yörenin tarım ve hayvancılığından, yöreye has unsurlardan, kılık ve kıyafetten ve kimi yerlerde yörede bulunan halklardan bahsetmektedir. Bu mesafeleri net rakamlarla ifade ederek vermektedir.

Eserde en geniş yeri Şam bahsi tutmaktadır. Bu bahiste 45 yerleşimden bahsetmektedir. Şam bahsini 21 yerleşim ile Arap yarımadası bahsi ve 20 yerleşim ile Mısır yurdu bahsi izlemektedir.

Eserde belirli bir kaynaktan alıntı ya da alıntılar söz konusu değildir. Müellifin Şîf mezhebine aidiyeti kimi pasajlarda kendisini göstermektedir. (Mühellebî, 2006: 9) ve Türklere ayrılmış bir başlık yoktur; Türkler hakkındaki bilgiler aşağıdaki bilgilerle sınırlıdır. (Mühellebî, 2006: 60)

Mühellebî, Arap yarımadası bahsinde, üzere 21 yerleşim yerinden; Mısır yurdu bahsinde 20 yerleşim yerinden bahseder. Mısır valileri bahsinde Amr b. el-Âs'ın H. 20 yılında Mısır topraklarını ele geçirmesinden itibaren H. 358 senesinde valiliğe Muiz-Lidînilâh'ın komutanı ve kulu olan Cevher er-Rûmî'nin geçmesine kadar olan süreçteki valileri sıralar. (Mühellebî, 2006: 39-43) Mağrib bahsinde 15; Endülüs yarımadası bahsinde 3; yeryüzünün kuzey yönü bahsinde beş; Şam bahsinde 45; Fırat ile Dicle Arasındaki el-Cezîre bahsinde 12; Irak bahsinde 21; Hûzistan bahsinde 12; Fars bahsinde 8; Kirman bahsinde 3; Sicistan bahsinde 2; Sind bahsinde

3; Hind bahsinde 4; İrmîniye, Arrân ve Azerbaycan bahsinde 15; Cebel Ülkesi (Iraku'l-Acem) bahsinde 9; Deylem ve Kîlân (Cîlân) ülkesi bahsinde 12; Horasan ülkesi bahsinde 9; Zâbülistan bahsinde 2; Tohâristan bahsinde 2; Hârizm bahsinde 3; Mâverâünnehir ülkesi bahsinde 13; bilinmeyen/meçhul yerler bahsinde Cevlâ, Hudeylâ', Dadnâ, Kırhıyâ', Karevrâ, Kanvâ ve Huneymâ olmak üzere yedi yerleşimden bahseder. Ayrıca Doğu Denizi adaları bahsinde 5 adadan söz etmiştir. Diğer coğrafyacılar da bulunmayan bahis *Sudan ülkesi* bahsidir. Mühellebî Sudan ülkesi bahsinde Eksintilâ, Zegâve ve Kûkû olmak üzere üç yerleşimden bahseder.

Eserinde 26 başlık altında 254 yerleşimden bahseden Mühellebî'nin *Kitâbü'l-Azîzî* adlı eseri İslâm coğrafyacılığı açısından kıymetli bir eserdir. Eserde yer alan *Sudan Ülkesi* başlığı, diğer coğrafyacılar da müstakil olarak bulunmayan bir başlıktır. Arap yarımadasında 21 yerleşim yerinden bahsederken, Mekke, Medine ve Tâif gibi bu bölgenin en önemli üç şehirden bahsetmemesi dikkat çekicidir. Aynı şekilde Irak bahsinde Bağdat'tan bahsetmemesi de dikkat çekicidir. Bu noktayı Şîf mezhebine mensup olması ve taassubuyla açıklamanın mümkün olacağını dile getirmiştik. Eserde en geniş yeri Şam bahsi tutmaktadır. Bu bahiste 45 yerleşimden bahsetmektedir. Şam bahsini 21 yerleşim ile Arap yarımadası bahsi ve 20 yerleşim ile Mısır yurdu bahsi izlemektedir. Türk tarihi açısından değerlendirdiğimizde ise küçük birkaç ilginin dışından bilgi bulmak olanaklı değildir.

Çalışmamızın başında belirttiğimiz üzere Irak coğrafya ekolü yazarları genel olarak bütün dünyayı tasnif ederek bilgi verirler. İbn Hurdazbih Sevad bölgesi ile anlatımına başlamış, daha sonra *Doğu Yönü* altında İsfahan, Hemedan, Kazvin, Şaş ve Türk ülkeleri gibi Bağdat'ın doğusunda kalan yerlerden bahsetmiştir. Irak ekolü yazarlarında başlıklar halinde bir anlatım söz konusu değildir. Daha ziyade yön tarifleriyle bütün bir dünya tasviri söz konusudur.

Diğer taraftan Belh coğrafya ekolü yazarları sadece İslam dünyasından bahsederler. Örneğin İstahri, 20 başlık altında İslâm dünyasını verir. Benzer şekilde bu ekolün diğer müellifleri de başlıklar halinde İslâm dünyası tasviri yaparlar. İstahrî ve İbn Havkal ile çağdaş olan Mühellebî'nin eserini Belh ekolü standartları içerisinde değerlendirmek mümkündür. Tıpkı bu ekole mensup diğer müelliflerde olduğu şekliyle İslâm dünyasını 26 başlık altında 250'den fazla yerleşimden bahsederek tanıtmıştır.